

अंगणवाडीत आला पंखा

काही वेळा एखादी किरकोळ समस्या केवळ अनास्थेमुळे सरकारी योजनांच्या प्रभावी अंमलबजावणीत खीळ निर्माण करते. नागपुर शहरानजीकच्या ताजबाग या गरीब लोकवस्तीमधील अंगणवाड्यांमध्ये अशा अनेक किरकोळ समस्या आहेत. अशा छोट्या छोट्या समस्यांमुळे या वस्तीतील अंगणवाड्यांची सेवा दुबळी ठरत आहे. मात्र लोकाधारित देखरेखीमुळे अशा समस्या ऐरणीवर आल्या नि अंगणवाडी सेवा सुरळीत होऊ लागली...

‘आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी’ या संस्थेमार्फत नागपुर शहरातील ताजबाग या शहरी गरीब वस्तीमध्ये पोषण हक्क प्रकल्प राबवला जात आहे. प्रकल्पाच्या आरंभाला संस्थेने येथील अंगणवाड्यांच्या समस्या समजाऊन घेतल्या. ताजबागमधील बहुतांश अंगणवाड्या भाड्याच्या खोल्यांमध्ये कार्यरत असल्याचे संस्थेच्या पाहणीत उघड झाले. काही अंगणवाड्या मंदिरात किंवा बौद्ध विहारातून कार्यरत आहेत. त्यामुळे सहाजिकच अशा अंगणवाड्यांना शौचालयाची सुविधा नाही. ताजबाग ही एक दाट लोकवस्तीची झोपडपट्टी आहे. अशा वस्तीत अंगणवाडीला स्वतंत्र जागा मिळणे जवळ जवळ अवघडच असते. कारण अशा वस्त्यांमधून खूप चिंचोळ्या जागेत माणसे कशीबशी राहात असतात. जिथं माणसांनाच रहायला पुरेशी जागा मिळत नाही तिथं अंगणवाडीला कशी मिळणार? त्यामुळच या वस्तीमधील ब-याच अंगणवाड्या भाड्याच्या जागेत कार्यरत आहेत. पण ही भाड्याची जागा देखील काही अंगणवाड्यांना काही तासांपुरतीच मिळते. कारण सरकारी नियमाप्रमाणे अंगणवाडीचे भाडे वीजबिलासह दरमहा ७५० रूपयेच मंजूर केले जाते. प्रत्यक्षात शहरी वस्त्यांमध्ये खोल्यांचे भाडे यापेक्षा बरेच जास्त आहे. त्यामुळे एखाद्या दुकानाच्या शेडमध्ये काही तासांकरता अंगणवाडीला जागा मिळते. अशा जागा पुरेशा प्रशस्त तर नसतातच ब-याचशा अंगणवाड्या पत्र्याच्या खोलीत भरतात. या खोल्यांना छप्पर देखील टिनच्या पत्र्याचे असते. अशा पत्र्याच्या खोल्या नागपुरसारख्या शहरात खूप ‘तापदायक’ असतात.

विदर्भात उन्हाळा खूपच कडक असतो हे सर्वांना ठाऊकच आहे. नागपुरात तर उन्हाळ्यात तापमान ४२° ते ४३° सेल्सियसच्याही पुढे जाते. पारा असा चढलेला असताना पत्र्याचं छप्पर असलेल्या अंगणवाडीच्या खोलीत वातावरण काय तापत असेल याची कल्पना केलेली बरी. त्यामुळेच उन्हाळ्यात एप्रिल व मे महिन्यात अंगणवाड्यांची वेळ बदलली जाते. या काळात अंगणवाडी सकाळच्या प्रहरात भरवली जाते. सकाळ असो की दुपार वा रात्र नागपुरमध्ये उन्हाळ्यात पंखा ही एक जीवनावश्यक वस्तू असते. पण ताजबागमधील अंगणवाडी क्रमांक १५० मध्ये हा पंखाच नव्हता. त्यामुळे ही अंगणवाडी जवळपास ठप्पच होती. मुलांना आहार देण्यापुरती अंगणवाडी मदतनीस अंगणवाडी सुरू ठेवायची. बाकी माता बैठका, किशोरी मुर्लीच्या बैठका यापैकी कुठलीही सेवा अंगणवाडीच्या या ‘धधकत्या’ खोलीतून देता येणं शक्य नव्हतं. लोकाधारित देखरेख प्रक्रिया सुरू झाल्यानंतर संस्थेच्या कार्यकर्त्यांनी या समस्येवर मार्ग काढायचे ठरवले. त्यासाठी वस्तीमध्ये बैठका झाल्या. लोक म्हणाले, ‘अंगणवाडीत पंखा बसवायची जबाबदारी त्यांच्या खात्याची आहे. त्यांनीच पंखा बसवावा!’ पण अंगणवाडीसेविकेचं मत होतं - ‘अंगणवाडीसाठी पंखा खरेदीची काही तरतूदच नाही.’ आता हा तिढा सुटणार कसा? म्हंटलं तर समस्या किरकोळ! पण ‘सरकारी’ कामाची जबाबदारी कोण घेणार? आता लोक म्हणाले, ‘नगरसेवकाने अंगणवाडीत पंखा बसवून द्यायला हवा.’

आता गाडी नगरसेवकाकडे आली. लोकांना वाटत होतं - 'नगरसेवक वस्तीतल्या धार्मिक उत्सवांना भरभरून वर्गणी देतात. त्यांना अंगणवाडीत एक साधा पंखा बसवून देणं काही फार अवघड नाही.' वस्तीपातळीवर पोषण हक्क प्रकल्पा अंतर्गत देखरेख समितीची स्थापनाही तोपर्यंत झाली होती. या समितीच्या बैठकीमध्येही अंगणवाडीला पंखा कोणी बसवायचा? या प्रश्नावर चर्चा होतच होती. या समितीच्या बैठकांना नगरसेवकांनाही आमंत्रण असायचं. यापुर्वी अंगणवाडीचे प्रश्न स्थानिक नगरसेवकांच्या खिजगणतीतही नव्हते. देखरेख समितीच्या एका बैठकीत नगरसेवक उपस्थित होते. ती संधी साधुन समिती सदस्यांनी 'अंगणवाडीसाठी तुम्ही पंखा खरेदी करून द्या!' अशी नगरसेवकांना विनंती केली. नगरसेवकांनी अंगणवाडीची समस्या लक्षपूर्वक ऐकून घेतली. मग ते म्हणाले, 'मी एकट्यानेच भार का उचलायचा? समस्या तर आपल्या सगळ्यांच्या जिवाळ्याची आहे. तुम्ही देखील हातभार लावायला हवा! वस्तीतले लोक जितकी वर्गणी जमवतील त्याच्या दुप्पट मी देणगी देईल. त्या पैशांतून अंगणवाडीसाठी पंखा खरेदी करूयात...' ही सुचना बिनतोड होती. त्यामुळं समिती सदस्यांनीही यावर सहमती दर्शवली. ताजबागमधील अंगणवाड्यांशी निगडीत आणखी एका समस्येवरही असाच तोडगा निघाला.

ताजबाग मध्ये सात अंगणवाड्या आहेत. यापैकी दोनच अंगणवाड्यांमध्ये इलेक्ट्रॉनिक वजनकाटे होते. अन्य अंगणवाडीतील मुलांच्या वजनासाठी या अंगणवाड्यांमधील वजनकाटे उचलून न्यावे लागत. परिणामी वस्तीतील बालके तसेच गरोदर मातांच्या वजन नोंदीबद्दल हेळसांड होत होती. संस्था व पोषण हक्क समितीने विविध स्तरावर पाठपुरावा करूनही अंगणवाड्यांना नवे वजनकाटे मिळत नव्हते. हा प्रश्न देखील नगरसेवकांपुढे मांडण्यात आला. मग वजनकाट्यांसाठीही लोकवर्गणी व नगरसेवकांची देणगी असा पर्याय पुढे आला.

आता गणपती उत्सवासाठी घराघरातून वर्गणी काढली जाते त्याप्रमाणे अंगणवाडीसाठी वजनकाटे नि पंख्यासाठी वर्गणी जमा होऊ लागली. ताजबाग मध्ये राहणारे नागरीक म्हणजे समाजातील अत्यंत गरीब वर्गातील लोक. बहुतेकांचे हातावर पोट. अशा गरीब कुटुंबांनी अंगणवाडीच्या पंख्यासाठी ५०० रूपये व वजनकाट्यासाठी १००० रूपये जमवले. या रक्कमेच्या दुप्पट रक्कम म्हणजे ३००० रूपयाची देणगी नगरसेवकाने दिली. या सामुहिक निर्धीतुन एक सिलिंग फॅन खरेदी करण्यात आला. नगरसेवकांनीच पहिल्यांदा या पंख्याचं बटन दाबलं. आता नागपुरच्या उन्हात तापलेल्या अंगणवाडी क्रमांक - १५० मध्ये पंख्यांच्या हवेत मुलं जमू लागली. माता समितीच्या बैठका नियमित सुरू झाल्या. पोषण हक्क गटाच्या बैठकाही अंगणवाडीतच होऊ लागल्या. नवे वजनकाटे लोकवर्गणीतून खरेदी केल्यामुळे आता लोकही वजनाच्या नोंदीबद्दल अधिक जागरूक झाले.

अंगणवाडीशी निगडीत म्हंटलं तर या किरकोळ समस्या. पण त्या ऐरणीवर तर यायला हव्यात! लोकाधारित देखरेखीनं अशा समस्यांना व्यासपीठ मिळवून दिलय. त्या सोडवण्यासाठी वस्तीतल्या लोकांना पुढाकार घ्यायला प्रवृत्त केलय. देखरेख प्रक्रियेचा 'पंखा' अशा प्रकारे अंगणवाड्यांमध्ये सुखद वा-याची झुळूक खेळवत आहे...

झाले पुनरूज्जिवीत : पोषण पुनर्वसन केंद्र

‘राजमाता जिजाऊ कुपोषण मुक्ती अभियान’ अंतर्गत राज्यभर ‘पोषण पुनर्वसन केंद्र’ चालवली जातात. तीव्र कुपोषित बालकांना या केंद्रांमधून निवासी औषधोपचार दिले जातात. पण या केंद्रांबद्दल नागरिकांना माहितीच नसल्याने तिथपर्यंत लोकही पोहोचत नाहीत. नागपूर शहरात पोषण हक्क प्रकल्पातील घडामोडींमुळे अनेक गरीब या केंद्रांचा लाभ घेऊ लागलेत...

रुखसार अजीम खान, राहणार - आज्ञाद कॉलनी, बडा ताजबाग, नागपूर. रुखसार सध्या तिस-यांदा गरोदर आहे. तिच्या आधीच्या दोन मुलांपैकी धाकटा मुलगा कुपोषित आहे. तो वारंवार आजारी पडतो. त्याला बहुतेक भुक्की लागत नसावी. हे मूल कमी खात असल्याने किडकिडीत आहे. असं रुखसारला वाटत होतं. रुखसारच्या कुटुंबात आठ लोक आहेत. सासु-सासरा व एक दिर तसच तिची दोन मुलं नि नवरा. नवरा मोलमजुरी करतो. अशा या गरीब कुटुंबाला आपल्या कुपोषित मुलाच्या आजारपणांवर होणारा नेहमीचा खर्च परवडत नाही. पण करणार काय? रुखसारच्या कुपोषित मुलाची अंगणवाडीमध्ये कुपोषित बालकांच्या मध्यम श्रेणीतील बालकांमध्ये नोंद होती. अंगणवाडीत त्या मुलाला पोषक आहार मिळत होता. पण हे मूल दिवसेंदिवस खंगतच चाललं होतं.

पोषण हक्क प्रकल्प सुरू झाल्यानंतर ‘आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी’ या संस्थेच्या कार्यकर्त्यांनी अंगणवाडीत मुलांची वजनं घ्यायला सुरुवात केली. या मोहिमेत त्यांना रुखसारचं कुपोषित मुलही आढळून आलं. या मुलाला आहारासोबतच उपचारांचीही गरज आहे. हे कार्यकर्त्यांनी ओळखलं. असे उपचार नागपुरमधील डागा हॉस्पिटलशी संलग्न असलेल्या ‘पोषण पुनर्वसन केंद्रात’ मिळतात. हेदेखील त्यांना माहित होतं. पण वस्तीत या केंद्राबद्दल कुणालाही काहीच माहित नव्हतं. दुसरी एक अडचण कार्यकर्त्यांपुढे होती - पोषण पुनर्वसन केंद्रात केवळ तीव्र कुपोषित मुलांवरच उपचार होतात. पण येथील अंगणवाड्यांमध्ये तर सर्वच कुपोषित मुले ‘मध्यम कुपोषित’ श्रेणीमध्ये नोंदवलेली. मग त्यांना पोषण पुनर्वसन केंद्रातून उपचार मिळणार तरी कसे?

नागपूर शहरातील ताजबाग परिसरात पोषण हक्क प्रकल्पाच्या पहिल्या कार्यशाळेत येथील पोषण पुनर्वसन केंद्राच्या अधिकारी डॉ. रंजना पारधी देखील उपस्थित होत्या. त्यांनी ‘पोषण पुनर्वसन केंद्राबद्दल नागरिकांमध्ये जागरूकता नाही’ ही बाब त्या कार्यशाळेतच मांडली होती. वस्तीपातळीवर काम सुरू झाल्यावर कार्यकर्त्यांच्या लक्षात आले - पोषण पुनर्वसन केंद्राबद्दल नागरिकांनाच काय एकात्मिक बाल विकास प्रकल्पातील अधिकारी व अंगणवाडी पर्यवेक्षकांनाही त्याची माहिती नाही. या ‘अजाणतेपणा’ मागील कारण मात्र मोठं विचित्र निघालं. एक तर वस्तीतील सर्वच अंगणवाड्यांमधील वजनकाटे नादुरूस्त आढळले. त्यामुळे सदोष वजनाची समस्या तर होतीच; पण अंगणवाडीसेविका तीव्र कुपोषित मुलांचीही नोंद ‘मध्यम श्रेणी’ मध्ये करत होत्या. त्यामुळे या मंडळींच्या ‘कागदी’ मतानुसार अंगणवाडीतील कुठल्याही बालकाला उपचारांची गरज नव्हती. त्यामुळे कोणी ‘पोषण पुनर्वसन केंद्राबद्दल’ जाणून घ्यायची तसदीही घेतलेली नव्हती.

या पार्श्वभूमीवर संस्थेने प्रमाणित वजनकाट्यांवर वस्तीतील मुलांची वजने नोंदवण्याची मोहिम सुरू केली. संस्थेने वस्तीतील २२ अंगणवाड्यांमधील बालकांची वजने घेतली. या मोहिमेतून धक्कादायक तथ्य पुढे आली. - सहा महिने ते तीन वर्षे या वयोगटातील १०६ बालके मध्यम ते तीव्र कुपोषित होती. तसेच तीन ते सहा वर्षे

वयोगटातील १३४ बालकं मध्यम ते तीव्र श्रेणीत आढळली. एकूण २४० बालकांना उपचारांची गरज होती. या बालकांना उपचार मिळावेत यासाठी संस्थेने वस्तीत बैठका घेतल्या. 'पोषण पुनर्वसन केंद्राची' सेवा तसेच अंगणवाडीची गरज याबद्दल जागरूकता वाढवली. त्यामुळे अनेक पालकांनी पोषण पुनर्वसन केंद्राकडे धाव घेतली. पण आता एक नवीच समस्या पुढे आली.

अंगणवाडीमध्ये तीव्र कुपोषित मुलांची श्रेणी ठरवण्याचे निकष व पोषण पुनर्वसन केंद्राचे निकष यांच्यात तफावत होती. त्यामुळे अंगणवाडीतून पोषण पुनर्वसन केंद्राकडे पाठवली जाणारी बालके उपचारांशिवायच परत पाठवली जाऊ लागली. खरेतर मुलांना उपचार मिळणं सर्वाधिक गरजेचं असताना केवळ निकषांची सबब दाखवून उपचार नाकारणं ही संतापजनक बाब होती. मग कार्यकर्त्यांनी पुन्हा पाठपुरावा सुरू केला.

महानगर पालिकेचे अधिकारी, सभापती यांच्याकडे दाद मागितली गेली. पोषण पुनर्वसन केंद्राच्या अधिका-यांशी समन्वय केला गेला. या अधिका-यांना पोषण हक्क प्रकल्पाच्या सभेत बोलावून अंगणवाडी व पो.पु. केंद्राच्या श्रेणीचे निकष सारखेच असावेत यासाठी प्रयत्न केले गेले. या प्रयत्नांना यशही आलं. पण यामुळे पो.पु. केंद्रावर जादा ताण येणार होता. केंद्रासाठी केवळ दहाच खाटा मंजूर होत्या. मग संस्थेने पो. पु. केंद्रासाठी आणखी दहा खाटा, व कर्मचा-याची व्यवस्था व्हावी यासाठी पाठपुरावा सुरू केला. ब-याच प्रयत्नांमतर डागा हॉस्पिटलमध्ये पो. पु. केंद्रासाठी वेगळा वॉर्ड मंजूर झाला. त्यामुळेच आता रूखसार सारख्या गरीब महिला आपल्या कुपोषित बालकांचे उपचार पो. पु. केंद्रातून घेत आहेत. या उपचारांदरम्यान बालकाच्या पालकांनाही दररोज ५० रूपये मजुरी भत्ता मिळत आहे. एरवी गरीब लोकांचा रोजगार बुडतो म्हणून ते दिर्घ उपचारांसाठी दवाखान्यात राहात नाहीत. पो.पु. केंद्रातील सुविधांमुळे ती समस्याही काहीशी बोधट झाली आहे. सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे पोषण हक्क प्रकल्पातील घडामोडींमुळे नागपुरमधील पोषण पुनर्वसन केंद्र एकप्रकारे पुनरुज्जीवित झाले आहे...